

Юрій Коренюк

кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри
графіки НН ВПІ, НТУУ «Київський
політехнічний інститут імені І. Сікорського»

e-mail: yu.korenyuk@gmail.com

Yuriy Korenyuk

PhD in Art Studies, Associate Professor, Department
of Graphic Arts, National Technical University
of Ukraine, "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

orcid.org/0000-0002-7766-6842

Ігор Шалінський

кандидат мистецтвознавства, старший дослідник,
заступник директора з науково-грантових питань

e-mail: amuigor@gmail.com

Ihor Shalinskyi

PhD in Art Studies, Senior researcher, Deputy
Director for Research and Grant Affairs

orcid.org/0000-0001-5366-5979

Мистецька спадщина Михайлівського Золотоверхого собору та сучасність

Artistic Heritage of St. Michael's Golden-Domed Cathedral and the Present

Анотація. У лютому 1934 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про будівництво у Києві урядових установ у зв'язку з перенесенням столиці УСРР з Харкова до Києва. Для звільнення площі під будівництво постановили знести Михайлівський Золотоверхий монастир з його собором (1108–1113). Перед знесенням Михайлівського Золотоверхого собору його мозаїки і фрески зняли зі стін, й одразу ж Державна Третьяковська галерея в Москві задекларувала бажання одержати частку цих пам'яток, однак із Києва отримала відмову. 1937 року у Києві відкрили експозицію Державного українського музею, з відділом мистецтва Київської Русі, в якому були виставлені михайлівські мозаїки і фрески. Того ж року першого директора Українського музею репресували, а в наступному році частину михайлівських пам'яток з Українського музею відправили до Москви на тимчасову виставку, але після її закриття усі їх передали Третьяковській галереї. Під час Другої світової війни майже всі михайлівські фрески і невеликі мозаїчні фрагменти, які лишилися в Києві, вивезли до Німеччини. Після війни до Києва повернули лише частину вивезених фресок, іншу частину розподілили між музеями Новгород і Ленінград. Наприкінці 1990-х з ініціативи України було створено двосторонню комісію українських і російських експертів із реституції в Україну мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, яка перебувала в музеях Російської Федерації. У 2001–2004 роках комісія повернула в Україну групу фресок із Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі. Після цього комісія роботи припинила.

Ключові слова: Михайлівський Золотоверхий собор, мозаїка, фреска, шиферний рельєф, Державний Український музей, Національний заповідник «Софія Київська» Державна Третьяковська галерея, реституція.

Постановка проблеми. Після того, як із Державного Ермітажу в Україну було повернуто 11 михайлівських фресок, у музеях Російської Федерації лишилося 14 одиниць музейного зберігання мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, які перебувають у Державній Третьяковській галереї в Москві, в Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі, в Новгородському державному об'єднаному музеї-заповіднику. За період роботи комісії із реституції пам'яток мистецької спадщини Михайлівського собору українські експерти зібрали архівні документи, які свідчать про незаконне привласнення пам'яток мистецької спадщини собору музеями РРФСР (нині Російська Федерація), але сьогодні ці документи маловідомі широкому загалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Європі про знесення Михайлівського Золотоверхого собору почали писати після завершення Другої світової війни. В Україні про цей вандалізм більшовицької влади — вочевидь найжахливіший — можливість говорити з'явилася

лише з набуттям незалежності, і відтоді на цю тему написано чимало. А доля мистецької спадщини Михайлівського собору, яку встигли спасти перед його знесенням, відома значно менше. Нині існує стислий каталог збережених михайлівських мозаїк та фресок і більш розширений каталог михайлівських мозаїк з короткою інформацією про знищення кожної пам'ятки. У деяких роботах окреслено окремі етапи переміщення михайлівських пам'яток у контексті інших історичних подій. Дослідження, яке б детально розглядало історію мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору загалом, — на сьогодні не існує.

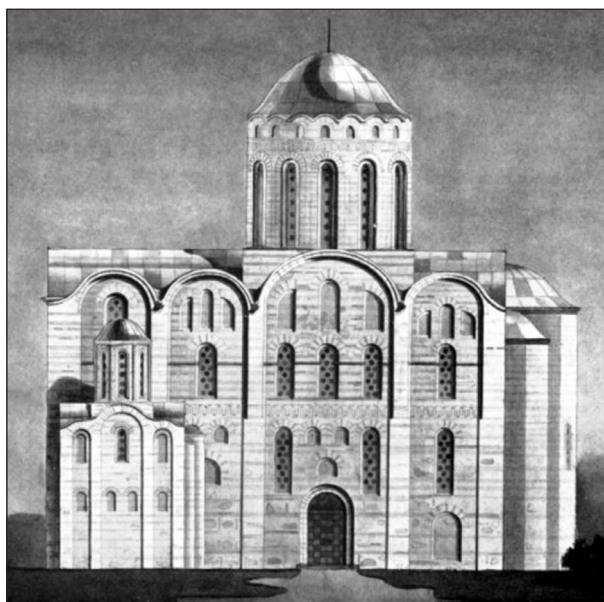
Мета статті: розглянути історію всіх пам'яток мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору від перших постанов про знесення храму до сучасного стану цих пам'яток з аналізом відомих нині документів, пов'язаних з їхнім переміщенням.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рішення про знесення Михайлівського монастиря разом з його

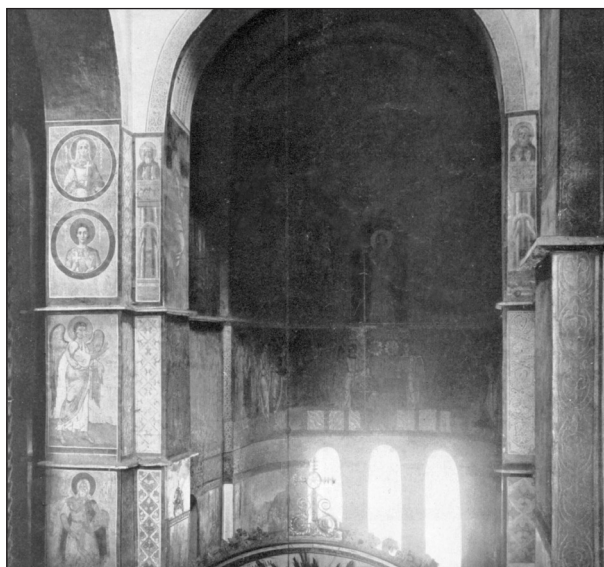
соборним Михайлівським Золотоверхим храмом початку XII століття (іл. 1, 2) засідання Політбюро ЦК КП(б) У прийняло 27 березня 1934 року. Постанову про знесення офіційно не оприлюднювали [5, с. 49], менше з тим, інформація про неї майже одразу стала відомою широкому загалу. Проти вандалізму влади безстрашно виступив український археолог і мистецтвознавець Микола Макаренко. Він ходив на прийом до керівників, КП(б)У, намагаючись переконати їх зберегти Михайлівський собор, а після відмови надіслав телеграму з таким проханням самому Й. Сталіну. 23 травня 1934 року М. Макаренко засудили на висилку до Казані, а 4 січня 1938-го у Новосибірську його розстріляли [18, с. 58, 59, 63]. Серед численних звинувачень вченому було й таке: «наклеп на вождя ВКП(б)» [18, с. 62, 115], — наслідок телеграми, яку М. Макаренко цьому вождю надіслав.

2 квітня 1934 року з Москви до Харкова (партійні і державні інституції в цей час працюють ще в Харкові) надходить лист від завідувача музейного відділу Наркомату освіти РРФСР (нині Російська Федерація) Фелікса Кона, адресований наркому освіти УСРР Володимиру Затонському. Текст листа такий: «У Москві активно поширюється чутка про ліквідацію собору Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Це викликає велике хвилювання серед мистецтвознавців і художників, тому що собор (1108 р.) є світовою пам'яткою візантійсько-російського мистецтва. <...> Дуже прошу Вас повідомити, що мені відповідати на численні запитання з приводу долі цього собору» [7, с. 41]. Чи відповів В. Затонський на цього листа — не знаємо, але 8 квітня Ф. Кон надсилає до Харкова ще кілька листів. Один із них адресовано тому самому наркому В. Затонському, два інші листи секретарям ЦК КП(б)У, першому секретарю С. Косіору та другому П. Постишеву [7, с. 41–42]. У листі до В. Затонського міститься пропозиція змінити проєкт урядового центру таким чином, щоб була можливість зберегти Михайлівський собор. Зміст листів до секретарів ЦК КП(б)У принципово відмінний. В них Ф. Кон розглядає нищення Михайлівського Золотоверхого собору як вирішену даність, водночас рекомендує перед знесенням собору зняти і зберегти його мозаїки і фрески (іл. 3).

11 квітня 1934 року засідання Політбюро ЦК КП(б) У приймає постанову «Про Михайлівський монастир у м. Києві», якою створює комісію, що має «вжити необхідних заходів до зняття найбільш цінних фресок і мозаїк» [5, с. 49]. Ситуація виглядає парадоксально: Фелікс Кон — чиновник у державній ієрархії РРФСР аж ніяк не найвищого рангу — дає розпорядження верховним більшовикам УСРР, до яких взагалі не має жодного стосунку, а ті їх миттєво виконують. Однак тут слід зважити на важливу обставину: Павло Постишев був не лише другим секретарем ЦК КП(б)У, а й намісником Й. Сталіна в Україні на ті часи. Тому цілком ймовірно, що партійне керівництво УСРР отримувало з Москви розпорядження щодо Михайлівського Золотоверхого собору,

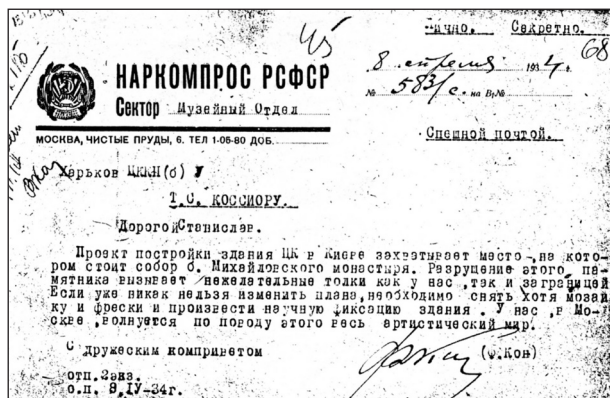
Іл. 1. Михайлівський Золотоверхий собор, південний фасад. Реконструкція первинного вигляду Ю. Асеева.

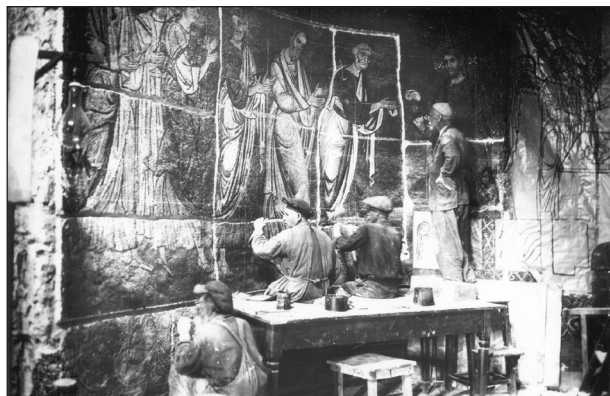
Іл. 2. Михайлівський Золотоверхий собор, вівтар з мозаїками та стовпи вівтарної арки з фресками, записаними олійною фарбою. Початок XX ст.

окрім напівофіційних листів Ф. Кона, і від інших керівних осіб, але про них ми не знаємо нічого і навряд чи колись дізнаємось.

Куратором робіт із демонтажу мозаїк і фресок Михайлівського собору призначили члена Політбюро ЦК КП(б)У, дійсного члена Всеукраїнської Академії наук, наркома освіти Володимира Затонського. Для роботи з мозаїками на прохання Наркомату освіти УССР Всеросійська Академія художеств у Ленінграді відрядила до Києва керівника мозаїчної майстерні Володимира Фролова [5, с. 49]. Знімаючи мозаїки, В. Фролов вів щоденник, завдяки якому ми знаємо багато технічних подробиць цих робіт, а також хронологію їхнього виконання. Демонтажні роботи розпочалися 26 червня 1934 року на північній стіні вівтаря,

Іл. 3. Лист завідувача музейного відділу Наркомату освіти РРФСР Ф. Кона до першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 8 квітня 1934 р.

Іл. 4. Процес поділу лівої частини «Євхаристії» на ділянки перед демонтажем. Липень 1934 р.

Іл. 5. Фреска Діви Марії та мозаїка Димитрія Солунського в Антирелігійному музеї Музейного городка (трапезний зал Благовіщенської церкви). Не пізніше вересня 1936 р.

де існували лише фрагменти постатей апостолів. Потім із внутрішніх лопаток вітарної арки зняли майже повністю збережені постаті Димитрія Солунського та архidiaкoна Стефана. Після цього з південної вітарної стіни — постать апостола Тадея, та залишки інших апостолів, а також фрагменти орнаментів. Далі перейшли до розташованої у півколі вітарної апсиди «Євхаристії», площа якої разом з орнаментами довкола неї сягала 41 м². Тому перед демонтажем цю композицію поділили на окремі ділянки середньою площею 1,5 м² (іл. 4). Роботу над «Євхаристією» розпочали 22 липня, а 9 серпня з риштувань спустили останні демонтовані ділянки цієї композиції [25, № 1/2, с. 36–39]. Тобто за півтора місяця В. Фролов з трьома помічниками демонтував усі збережені в соборі мозаїки, загальна площа яких у нинішньому стані перевищує 50 м². Це «Євхаристія» з орнаментами довкола неї, три повністю збережені постаті: Димитрій Солунський, архidiaкoн Стефан та апостол Тадей, окрім них шість фрагментів постатей апостолів і чотири орнаментальні фрагменти, зняті з бокових стін вітаря [9, с. VI–XV, XXXV; 11, с. 84–196]. Такі приголомшливі темпи виконання надскладних демонтажних операцій пояснюються особистим втручанням куратора робіт В. Затонського, який активно підганяв майстрів, надсилаючи листи зі скаргами на них до адміністрації Ленінградської академії та до Москви, погрожував навіть знести Михайлівський собор з усіма його мозаїками і фресками, якщо «любители старья» — так академік Затонський називав майстрів, які працювали у соборі, — не почнуть ворухитися жвавіше [7]. Втім, жодної необхідності в такій квапливості не було, оскільки першу споруду урядового центру після усіх турів архітектурного конкурсу почали зводити лише навесні 1936 року і не на території Михайлівського монастиря, а поряд. Після початку цього будівництва Михайлівський Золотоверхий собор зі знятими верхами стоятиме ще півтора року, до 14 серпня 1937-го [6], коли його буде висаджено в повітря.

Із демонтажем фресок так швидко, як із демонтажем мозаїк, не вийшло, хоча площа фресок, що збереглися на західних сторонах стовпів вітарної арки Михайлівського собору, була меншою. На початок демонтажних робіт на південному стовпі в найвищому регістрі зберігся медальйон із поясином зображенням мученика, регістром нижче на обох стовпах розташовувалися постаті композиції «Благовіщення», архангел Гавриїл та Діва Марія, під «Благовіщенням» на обох стовпах містилися постаті первосвященника Захарії та пророка Самуїла. На північному стовпі фрески двох нижніх регістрів під Захарією були втрачені, а на південному стовпі під Самуїлом збереглася постать святого, під яким фрагмент зображення хреста, бокові грані лопаток обох стовпів були розписані орнаментами. Для роботи з фресками Ленінградська академія відрядила до Києва художника-технолога Дмитра Кіпліка. Відповідно до угоди, яку з ним уклав Наркоматом освіти, Д. Кіплік мав зняти всього три лицеві фрески, — це архангел і Діва Марія

Іл. 6. Фреска святителя Миколая в одному з приміщень Музейного городка. Не пізніше вересня 1936 р.

композиції «Благовіщення» та постать святителя (з часів демонтажу за цією постаттю закріпилася атрибуція святителя Миколай). Окрім них угода передбачала демонтаж фрагмента хреста та орнаментів (їхню кількість в угоді не визначено) [4]. У своїй звітній доповіді, яку Д. Кіплік зачитував 14 вересня 1934 року, він пояснював цю обставину тим, що більшість фресок у XIX столітті записали олійними фарбами. Тож щоб виявити оригінальні розписи XII століття, їх доводилося спочатку розшукувати методом зондування олійної фарби і лише потім знімати. На час доповіді Д. Кіплік демонтував усі три лицеві фрески та фрагмент хреста, що було обумовлено угодою, на додачу він зняв постать Самуїла та чотири орнаментальні фрагменти [24, с. XVIII]. Після доповіді Д. Кіплік, очевидно, одразу поїхав до Ленінграда і свій письмовий звіт про виконані роботи надіслав до Києва звітди. У ньому він досить детально пише про пошук фресок під пізнішими нашаруванням [12, с. 146–148; 154, 155]

Після звітної доповіді Д. Кіплік у Михайлівському соборі не працював, а для демонтажу тих фресок, які

Іл. 7. Мозаїка Димитрія Солунського. Сучасний стан, нині в Державній Третяковській галереї в Москві.

лишилися на стовпах вітарної арки незнятими, Наркомат освіти запросив із Москви реставратора Павла Юкіна. Причина зміни виконавця демонтажу фресок достеменно не відома, є підстави припускати, що Наркомат роботою Кіпліка був незадоволений. У листі, яким Кіплік супроводжував письмовий звіт, він досить роздратовано пише, що в Ленінграді йому стало відомо, що демонтажем михайлівських фресок після нього став займатися Юкін [12, с. 144]. Кіплік сподівався, очевидно, на продовження контракту, але Наркомат освіти від його подальших послуг відмовився. Так чи інакше, П. Юкін до кінця 1934 року зняв зі стовпів вітарної арки недемонтовану Кіпліком постать Захарії і медальйон із поясом зображенням мученика. У наступні роки Наркомат освіти запрошував П. Юкіна для роботи в Софії Київській, де він промивав мозаїки і розчищав від записів фрески. Паралельно із виконанням софійських завдань П. Юкін і далі працював в Михайлівському соборі, де розшукував під пізніми нашаруваннями в різних частинах інтер'єру залишки збережених фресок і знайдені фрагменти демонтував. Як свідчать спогади майстра, цим

Іл. 8. Мозаїка архієпископа Стефана. Сучасний стан, нині в Національному заповіднику «Софія Київська».

Іл. 9. Фреска архангела Гавриїла композиції «Благовіщення». Сучасний стан, нині в Національному заповіднику «Софія Київська».

він займався за два дні до вибуху, яким собор було висаджено в повітря [19, с. 353, прим. 27].

П. Юкін у своїх записах не наводить повного списку демонтованих ним михайлівських фресок, тому можемо орієнтуватися лише на ті фрески та їхні фрагменти, які дійшли до наших днів. Від фресок, які розташовувалися на стовпах вівтарної арки (роботи Д. Кіпліка та П. Юкіна) збереглися постаті архангела Гавриїла і Діви Марії композиції «Благовіщення», фрески Захарії і Самуїла (при демонтажі постать Самуїла була поділена на дві частини, які з невідомих причин були змонтовані на різних основах), святий Миколай, медальйон з поясом зображенням мученика та фрагмент хреста [9, с. XVI–XXI, XXIII, XXIV]. Окрім цього, до сьогодні дійшли чотири лицеві фрески, П. Юкін виявив і демонтував їх уже після того, як завершив роботу на стовпах вівтарної арки. Це верхня частина постаті пророка, постать мученика, що збереглася майже повністю, фрагмент постаті мученика та фрагмент медальйона із поясом зображенням святого, місця

виявлення жодної з цих фресок не відомі [9, с. XXI–XXIII]. Збереглося також 17 фрагментів орнаментальних фресок [9, с. XXIV–XXXIII], з них чотири фрагменти зняв Д. Кіплік, відповідно до його звітних документів, а останні є роботою П. Юкіна.

Офіційна інформація про плани Наркомату освіти УСРР, який був замовником демонтажу мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору, щодо їх подальшого використання відсутня. Натомість у Москві плани з цього приводу були цілком конкретні. 17 липня 1934 року (звернімо увагу на дату — до завершення демонтажу мозаїк лишається більше двох тижнів) В. Затонському надходить лист від Ф. Кона, в якому міститься прохання: «Музейний відділ Народного Комісаріату освіти РРФСР просить Вас виділити для Державної Третяковської галереї дві мозаїки з Михайлівського собору, Дмитрія Солунського й архієпископа Лаврентія [так у листі помилково названа мозаїка архієпископа Стефана], а також одну з фресок. Зазначені мозаїки не пов'язані з основною композицією

собору, «Євхаристією», тому можуть бути виділені без шкоди для майбутньої експозиції мозаїк, що може бути організована в Києві. Зазначені пам'ятки мають колосальне значення для експозиції ДТГ, у якій мистецтво Київської Русі представлене дуже слабо, попри принципове значення, яке воно має в загальному розвитку російського мистецтва» [7, с. 44]. Затонський відповів, хоч як дивно, категоричною відмовою, написавши, що демонтажні роботи тримають, а по їхньому завершенні він збирається використовувати зняті пам'ятки «у себе» [7, с. 44].

У середині серпня 1934 року ділянки знятих мозаїк і фресок почали перевозити до Музейного городка (комплекс музеїв, створених на території закритої в 1926 року Києво-Печерської лаври, офіційна назва Всеукраїнський Музейний городок). Там були обладнані майстерні, де ділянки мозаїк переводили на цементні основи, а фрески монтували на дерев'яні підрамники і розчищали їх від олійних записів. 1935 року всі ділянки «Євхаристії» були вже на цементі, і їх звезли до Софії Київської, в якій служба на тоді була вже припинена і собор став заповідником «Софійський музей», філією Музейного городка. В одному з приміщень другого поверху південної зовнішньої галереї Софії спорудили дерев'яну півкруглу стіну, яка приблизно повторювала форму апсиди Михайлівського собору, на якій В. Фролов разом із помічником протягом наступного 1936 року змонтував ділянки «Євхаристії» разом з орнаментами довкола неї у цілісну композицію.

Інші михайлівські мозаїки і фрески, після переведення їх на нові основи, були розміщені в Антирелігійному музеї (іл. 5), який підпорядковувався Музейному городку, але там вони зберігалися недовго. Адміністрація Державної Третяковської галереї не полишала намірів отримати частку мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, і в 1935 році, оминаючи кабінети Народного комісаріату освіти, звернулася безпосередньо до директора Музейного городка Назара Багрія. Документація спілкування адміністрацій Третяковської галереї та Музейного городка не збереглася, принаймні нам вона не відома, тому скільки й чого просили цього разу — не знаємо. Відомо лише те, що на початку 1936 року Н. Багрій передав Третяковській галереї фреску святителя Миколая (іл. 6) і мозаїчний фрагмент з частиною постаті апостола в обмін на ікону XVI, чи то XVII століття. Такі дані стосовно передачі цих двох пам'яток наводить останнє видання каталогу зібрання Третяковської галереї (2020), цікаво, що в попередньому виданні каталогу Третяковської галереї

↑ Іл. 10. Фреска Діви Марії композиції «Благовіщення». Сучасний стан, нині в Національному заповіднику «Софія Київська».

→ Іл. 11. Фреска пророка Самуїла (верхня частина постаті). Сучасний стан, нині в Державному Російському музеї в С-Петербурзі.

Іл. 12. Мозаїка апостола Тадея. Сучасний стан, нині в Національному заповіднику «Софія Київська».

Іл. 13. Експозиція відділу мистецтва Київської Русі Державного Українського музею з мозаїками Дмитрія Солунського і архідиякона Стефана, фресками Богородиці й Самуїла, двома шиферними рельєфами та шиферним саркофагом з Десятинної церкви. Світлина 1937 р.

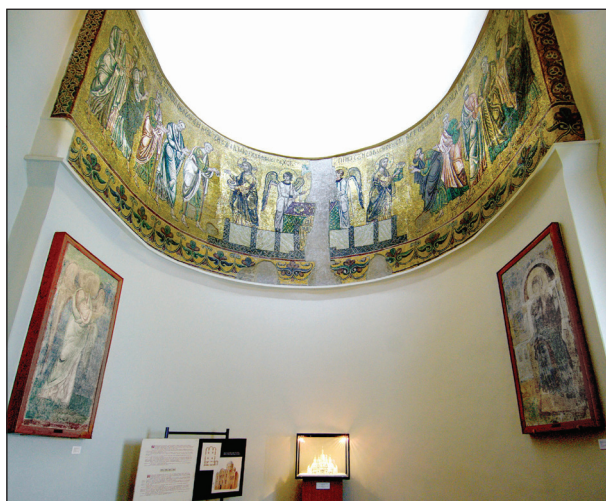
(1995) в параграфах надходжень фрески святиителя Миколая та фрагмента мозаїки апостола вказувалося, що обидві ці пам'ятки передані галереї Державним Київським музеєм російського мистецтва. Цілком очевидно, що Третьяковська галерея не збиралася вдовольнятися однією фрескою і одним мозаїчним фрагментом, але від Н. Багрія вона не отримала більше нічого. У 1936 році начальник Управління в справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УСРР Андрій Хвиля дає розпорядження передати пам'ятки мистецької спадщини Михайлівського собору з Антирелігійного музею до новоствореного Державного Українського музею. На збереженому екземплярі розпорядження А. Хвилі не поставлена дата [3], але михайлівські пам'ятки надійшли до Українського музею у вересні 1936 року [23], тобто розпорядження з'явилося у першій половині року.

Державний Український музей (нині Національний художній музей України) було створено 1935 року постановою Ради Народних Комісарів УСРР на основі колекцій художніх творів закритого в 1933-му Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка [13, с. 28]. У вересні 1936 року Український музей отримав з Музейного городка мозаїки Дмитрія Солунського (іл. 7) та архідиякона Стефана (іл. 8), фрескові постаті архангела (іл. 9) і Діви Марії (іл. 10) композиції «Благовіщення», фреска Самуїла (верхня частина) (іл. 11), два фрескові орнаменти, а також два шиферні рельєфи зі святими воїнами вершниками [21; 23, арк. 1, 1 зв.]. Обидва рельєфи були знайдені в різні часи на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, в XIX сторіччі їх вмонтували у зовнішню стіну паперті Михайлівського собору, а перед його знесенням рельєфи зі стіни зняли й перевезли до Музейного городка. У наведеному списку не вистачає лише мозаїки апостола Тадея (іл. 12), яка надійшла до музею, очевидно, пізніше, оскільки ця мозаїка зафіксована в документах передачі михайлівських пам'яток з Українського музею у 1938 році [1, арк. 94].

Експозиція Українського музею для відвідувачів відкрилася 29 квітня 1937 року. Про відкриття Українського музею повідомляла тогочасна київська періодика, яка давала загальну інформацію про експозицію музею, зокрема розповідала про відділ мистецтва Київської Русі музею, в якому були виставлені пам'ятки Михайлівського Золотоверхого собору [2; 8, с. 23]. Існує унікальна світлина залу з експозицією відділу мистецтва Київської Русі Українського музею, опублікована київським архітектором Олексом Повстенком вже після світової війни на екзилі [22, с. 13]. На світлині видно мозаїки Дмитрія Солунського і архідиякона Стефана, фрески Діви Марії та фрагментовану постать Самуїла, а також обидва рельєфи зі святими воїнами вершниками. У залі було виставлено також шиферний саркофаг, виявлений при розкопках Десятинної церкви, а у вітринах демонстрували предмети художнього металу з київських скарбів (іл. 13). Усіх пам'яток, які в експонували у цьому залі, не бачимо,

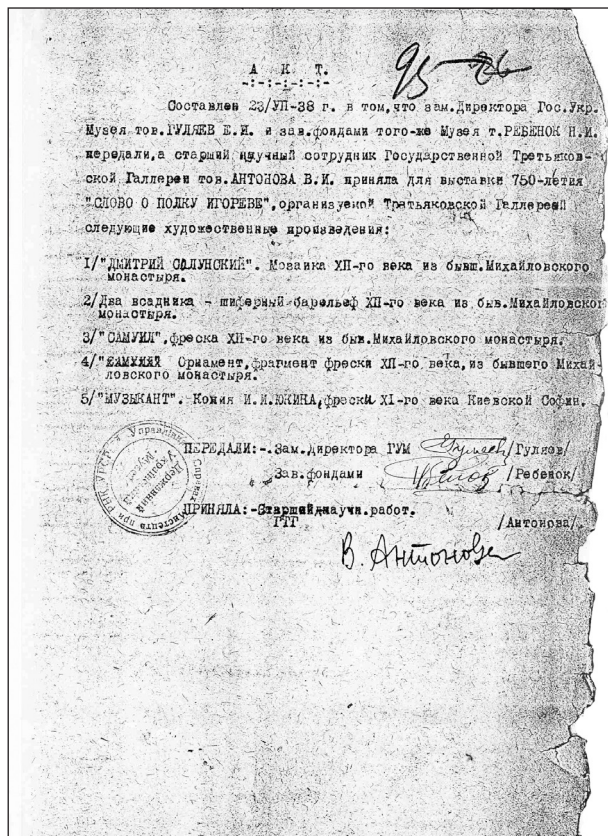
але очевидно, що в ньому було зібрано найбільш визначні пам'ятки українського мистецтва Х–ХІІ століття. Світлина засвідчує також те, що експозиційних площ музею не вистачало, оскільки на стіні поряд із фресками ХІІ сторіччя розташовувалися ікони ХVІ століття, а також металеві карбовані оклади ікон та книг пізнішого часу.

Тому перший директор Українського музею Пимон Рудяков мав намір розширити музей, добудувавши до історичного приміщення новий зал. У цьому залі він планував, очевидно, експонувати пам'ятки михайлівської колекції, які були передані Українському музею, а також збирався спорудити півкруглу цегляну стіну, на якій прагнув змонтувати михайлівську «Євхаристію», знявши її ділянки з дерев'яної стіни у Софійському соборі. Про існування такого проекту довідемося з листа В. Фролова, адресованого П. Рудякову (лист не датовано, за змістом визначаємо, що його написано на початку 1937 року). В листі В. Фролов пише, що при побудові стіни для «Євхаристії» мають бути враховані умови її правильної експозиції. Далі він підкреслює, що перенесення «Євхаристії» на стаціонарну стіну не лише бажане, але й необхідне, оскільки дерев'яна основа мозаїки у Софійському соборі встановлена на дерев'яній підлозі, тому в майбутньому може просісти [20]. Однак проєкт переносу михайлівської «Євхаристії» із Софійського собору до Українського музею реалізувати не вдалося, точніше

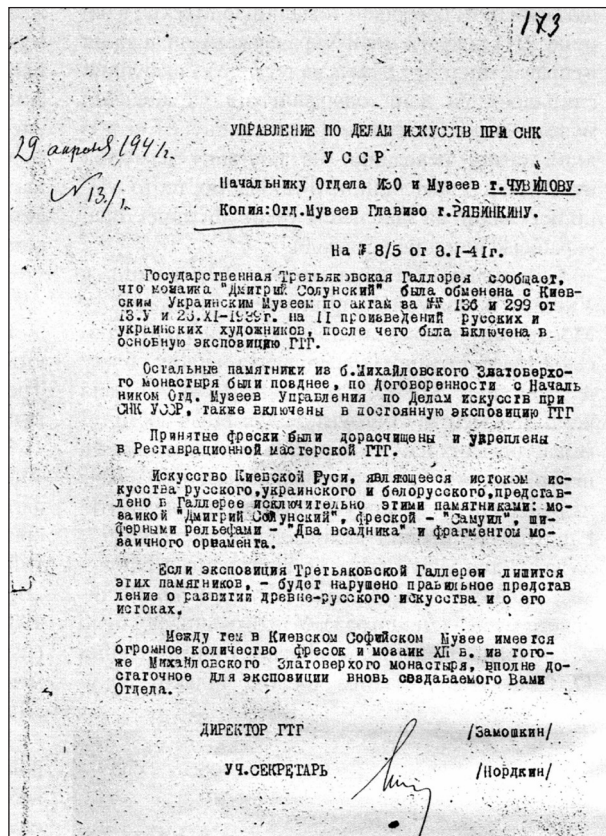

Іл. 14. «Євхаристія» в експозиції Національного заповідника «Софія Київська», внизу фрески архангела Гавриїла та Діви Марії «Благовіщення». Сучасний стан.

сказати, не встигли реалізувати. У серпні 1937 року начальника Управління в справах мистецтв А. Хвилю було репресовано, у тому ж серпні, а можливо, трохи раніше з посади зняли першого директора Державного Українського музею, в жовтні 1937 року його заарештували, а в грудні Пимону Рудякову було винесено смертний вирок.

Іл. 15. Акт передачі Державним Українським музеєм до Державної Третяковської галереї мозаїки «Димитрій Солунський», шиферного рельєфу, фрески Самуїла та орнаменту від 23 липня 1938 р.

Іл. 16. Лист-відповідь директора Третяковської галереї О. Замошкіна Управлінню в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР від 29 квітня 1941 р.

Іл. 17. Експозиція Національного заповідника «Софія Київська» з мозаїкою апостола Тадея та двома мозаїчними орнаментами, фресками Захарії і невідомого мученика та шиферним рельєфом. Сучасний стан.

Тому михайлівська «Євхаристія» й нині експонується в Софійському соборі (іл. 14) на тій самій дерев'яній стіні, яка була встановлена в його галереї в 1935 році.

Не довго існував і відділ мистецтва Київської Русі першої експозиції Українського музею, в якому була представлена спадщина Михайлівського Золотоверхого собору. Після арешту А. Хвиля посаду начальника відділу образотворчих мистецтв Управління в справах мистецтв при Раді Народних Комісарів зайняла Поліна Ніколаєнко, яка після звільнення П. Рудякова стала за сумісництвом також директором Українського музею. Наприкінці 1937 року вона відкрила експозицію цього музею та скликала нараду музейних працівників Управління в справах мистецтв, яка відбулася 26 січня 1938 року. Більша частина виступів учасників цієї наради була зосереджена на діяльності Українського музею, де за їхніми визначенням, «засіла спаяна купка націоналістів-шкідників», яка ще за часів існування Історичного музею «енергійно збирала матеріали церковно-феодалного характеру», а після організації Українського музею під керівництвом Хвиля та Рудякова націоналістична лінія тривала, що проявилось в експозиції цього музею. Постанова наради була такою — експозицію Українського музею ліквідувати і створити нову експозицію, в якій дати «правильну, марксистську картину розвитку українського мистецтва, як мистецтва народу, міцно пов'язаного із сусіднім своїм великим братським російським народом» [13, с. 30, 31]. Після наради Український музей через деякий час вдруге відкрили з переформатованою експозицією, в якій відділу мистецтва Київської Русі вже не існувало. Після ліквідації цього відділу збірка пам'яток, які походили з Михайлівського монастиря, у фондах Українського музею певний час зберігалася, але незабаром було розформовано і її.

У липні 1938 року чотири пам'ятки михайлівської колекції з фондів Українського музею відправили до Москви на виставку «750-ліття Слова о полку Ігореві», організовану Державною Третьяковською галереєю спільно з Державним літературним музеєм. Це були мозаїка з Димитрієм Солунським (іл. 7), фреска з верхньою частиною постаті Самуїла (іл. 11), один фресковий орнамент і один шиферний рельєф. Із Софійського заповідника, куди після закриття відділу мистецтва Київської Русі в Українському музеї стали передавати фрагменти тих михайлівських мозаїк і фресок, які ще лишалися на території Музейного городка, для тієї ж виставки було відібрано фрагмент мозаїчного орнаменту [10, с. 27; 14, с. 70]. Акти прийому михайлівських пам'яток, переданих на виставку обома музеями, підписано старшим науковим співробітником Третьяковської галереї В. Антоновою (іл. 15). Виставка «750-ліття Слова о полку Ігореві» експонувалася в Державному Літературному музеї до 1939 року, а після її закриття жодну з отриманих михайлівських пам'яток до Києва повернуто не було, усі їх передали Третьяковській галереї, яка взяла їх на облік для постійного зберігання. Пізніше деякі михайлівські фрески Третьяковська галерея використовувала як обмінний фонд і передала Державному російському музею у Ленінграді. Туди потрапили фреска Самуїла, фресковий орнамент, а також фресковий медальйон із мучеником. Стосовно цього медальйона відзначимо, що він не фігурує в жодному з відомих нам актів прийому, підписаних 1938 року В. Антоновою. Але, порівнюючи інвентарний номер цього медальйона, який він мав у Третьяковській галереї (25538) [9, с. XVI, XVII], із номерами михайлівських експонатів, отриманих галереєю в 1938 році: мозаїка Димитрій Солунський — 25532 [9, с. XII]; фреска з верхньою частиною Самуїла — 25534 [9, с. XX]; фресковий орнамент — 25535 [9, с. XXIV]; шиферний рельєф — 25536, є підстави вважати, що медальйон надійшов того ж 1938 року. Очевидно, його взяли з Історичного музею, який на той час розташовувався на території Музейного городка, і якусь кількість невеликих михайлівських фресок після монтування на нові основи там залишили як експонати.

Після експедиції В. Антонової у фондах Українського музею з групи пам'яток Михайлівського Золотоверхого монастиря ще лишилися мозаїки архidiaкона Стефана (іл. 8) та апостола Тадея (іл. 12), обидві фрескові постаті «Благовіщення» (іл. 9, 10), фрагмент фрескового орнаменту і шиферний рельєф. Усі ці пам'ятки у вересні 1938 року за розпорядженням П. Ніколаєнко передали з Українського музею до заповідника «Софійський музей» [1]. Ми не знаємо, чи надійшли вони в експозицію заповідника, чи залишилися на зберіганні в його фондах, де згідно з пізнішими інвентарними документів перебували фрагменти тих михайлівських мозаїк і фресок, які передавали з майстерень Музейного городка до заповідника після закриття Українського музею. Але наступного 1939 року заповідник було виведено з підпорядкування Музейному

городка та перетворено на самостійний музейний заклад — Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей» (нині це Національний заповідник «Софія Київська»). Після цього Управління у справах мистецтв при Раднаркомі УРСР (з 1936 року аббревіатура більшовицької України змінена з УСРР на УРСР) запланувало створити в новому заповіднику архітектурно-мистецький відділ, де мало намір експонувати збережені пам'ятки, що походять з Михайлівського Золотоверхого монастиря.

І саме тоді в Управлінні в справах мистецтв згадали про те, що Третяковська галерея не повернула взяті на тимчасову виставку михайлівські пам'ятки. Про це свідчить лист начальника Управління в справах мистецтв В. Чувілова, надісланий адміністрації Державної Третяковської галереї із запитом на повернення взятих на тимчасове зберігання пам'яток. Запит датовано 8 березня 1941 року, це був вже другий запит, перший запит був надісланий до Третяковської галереї 8 січня 1941 року, але він не зберігся, про нього знаємо з листів директора Третяковської галереї, який дав відповіді на обидва запити. Текст збереженого запиту такий: «У 1938 році музей Українського мистецтва й Софійський музей у Києві передали Вам на тимчасове користування мозаїку із зображенням Дмитра Солунського — XII ст., фрагменти мозаїк Михайлівського монастиря в Києві, шиферну плиту з барельєфним зображенням двох вершників на коні — XII століття. Оскільки зараз рішенням Раднаркому України в Софійському музеї створюється великий відділ архітектури й мистецтва, — перераховані вище експозиційні матеріали нам украї необхідні. Прошу не відкладаючи, вислати зазначені матеріали за адресою: Київ, вул. Короленка № 24 — Софійський музей» [10, с. 28; 16, с. 17]. Відразу відзначимо, що у збереженому запиті список пам'яток, які вимагали повернути, не повний, в ньому не згадано жодної із забраних у 1938 році фресок. Цю обставину можемо пояснити тим, що після репресій 1936–1938 років та зміни музейних адміністрацій, мало хто з нових керівників знав, де зберігаються пам'ятки, які походять із Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Відповідь директора Третяковської галереї О. Замошкіна на запит від 8 березня зовсім коротка: «Пам'ятки не можуть бути повернуті, оскільки вони перебувають у постійній експозиції Третяковської галереї». А відповідь на січневий лист, який не зберігся, більш розгорнута, в ній пояснюється, що забрані пам'ятки мають перебувати в експозиції Третяковської галереї, інакше «буде порушене правильне уявлення про розвиток давньоруського мистецтва та його витоки» (іл. 16). У цій відповіді міститься також аргумент суто юридичного порядку — виявляється, мозаїку Дмитрія Солунського не просто забрали (як решту пам'яток), а обміняли на 11 картин російських і українських художників, згідно з актами №№ 136 і 299 від 13.V і 25.XI 1939 року [10, с. 28, 29; 16, с. 17]. Означені картини справді були відправлені до Українського музею, але механізм їхньої передачі

Іл. 18. Фрагмент мозаїчного орнаменту з Михайлівського собору у фондах Державного Російського музею в С.-Петербурзі. Світлина 1999 р.

не з'ясовано, оскільки ця передача документована не оригінальними актами, а лише копіями актів, виготовленими 15 березня 1941 року. Окрім того, в копіях не вказано прізвища представника української сторони, який мав приймати ці картини [17, с. 301–303]. Чи задовольнилися в українському Управлінні в справах мистецтв тією «компенсацією», яку Третяковська галерея надіслала в «обмін» на мозаїку Дмитрія Солунського, і чи було це Управління поінформоване про факт такого «обміну» — невідомо. Про це ми навряд чи колись дізнаємося, бо листування між Києвом і Москвою з приводу михайлівських пам'яток було перервано війною з Німеччиною.

На початок німецької окупації Києва (19 вересня 1941 року) фонди заповідника «Софійський музей» не встигли евакуювати. В часи окупації заповідник працював з назвою «Архітектурний музей» («Architekturmuseums»), і його фондів ніхто не чіпав. А на початку осені 1943 року, коли німецькі окупанти почали евакуюватися з Києва, вони вивезли до Німеччини разом із великою кількістю експонатів різних київських музеїв майже всі михайлівські фрески й деякі мозаїчні фрагменти. Великих мозаїк архідиякона Стефана та апостола Тадея не брали — очевидно, через значну вагу їхніх цементних основ, змонтована на стіні «Євхаристія» також лишилася на місці. Окрім «Софійського музею» кілька михайлівських фресок було вивезено з Історичного музею, який до війни розташовувався на території Музейного городка, де михайлівські мозаїки й фрески монтували на нові основи, і якусь їхню кількість залишили там як експонати історичного музею. В німецьких евакуаційних списках, які виявила в архіві історик Тетяна Себта у другій половині 1990-х, усі михайлівські пам'ятки мають атрибуцію «Michaelskloster. Kiew» (Михайлівський монастир. Київ). Група експонатів, вивезених із «Софійського музею», має літерний індекс «АМ» (Architekturmuseums), вона містила один мозаїчний фрагмент і 23 фрески. Мозаїка має атрибуцію: «фрагмент, святитель» («Mosaik: Fragment, Kirchenvater»), що є помилкою. Найімовірніше, це був фрагмент мозаїчної постаті апостола, знятий із бокових

Іл. 19. Експозиція Державної Третяковської галереї в Москві з мозаїками Димитрія Солунського, фрагментом мозаїки апостола, фрагментом мозаїчного орнаменту, фрескою святиителя Миколая. Сучасний стан.

стін вітваря. Але нині перевірити це неможливо, бо серед повернутих із Німеччини експонатів михайлівської колекції такого мозаїчного фрагмента не було. У списку фресок «Софійського музею» конкретну анотацію мають: постаті архангела та Богородиці композиції «Благовіщення», а також нижня частина постаті Самуїла («Фреска: ноги постаті»). У списку експонатів, вивезених з Історичного музею, зафіксовано чотири фрески, одна з яких анотована як «зображення хреста» [15, с. XXVII–XXVIII]. Таким чином, за німецькими евакуаційними списками, вивезена з Києва партія пам'яток, що походили з Михайлівського собору, включала 28 предметів, куди входило 27 фресок і один мозаїчний фрагмент. Насправді число переміщених михайлівських пам'яток було більшим щонайменше на одну одиницю, імовірно — на кілька одиниць, бо серед пам'яток, повернутих після війни, був фрагмент мозаїчного орнаменту, не зафіксований в німецьких евакуаційних списках.

У жовтні 1934 року фонди «Софійського музею» разом із фондами Історичного музею та фондами кількох київських художніх музеїв були відправлені з Києва до Кракова, де відбулося сортування та розподіл музейних колекцій. Група михайлівських пам'яток потрапила до партії, направленої до сховища в невеликому німецькому місті Гохштадт-на-Дунаї [17, с. 478]. Там ці пам'ятки на початку 1945 року виявили американські війська, які перевезли їх до американського збірного пункту в Мюнхені, а у вересні 1945-го їх стали готувати до реституції [17, с. 622, 623]. Для визначення пам'яток, які належать музеям України, Комітет у справах культосвітньої роботи при Раді міністрів УРСР 1946 року від'їздив до Мюнхена з урядовими повноваженнями заступника директора Києво-Печерського заповідника В. Богусевича. Але керівництво реституційного відділу адміністрації окупаційної зони СРСР не дало В. Богусевичу дозволу навіть на в'їзд до Мюнхена. Після передачі фондів українських музеїв окупаційній адміністрації СРСР їх перевезли до Берліна, де проводилося

їхнє сортування, після якого не всі музейні експонати українських музеїв повернули в Україну [17, с. 626–628].

Що ж до групи михайлівських пам'яток, то її в Берліні розподілили на дві частини. Одну з них разом із фондами інших українських музеїв наприкінці 1947 року відправили до Києва, а другу партію — до Павловська в передмістях Ленінграда, де розташовувалося Центральне державне сховище музейних фондів, призначене для сортування повернутих з Німеччини культурних цінностей [17, с. 816]. Фонди музеїв, відправлених до Києва, проходили сортування на території Києво-Печерського заповідника, після чого десять ящиків із михайлівськими фресками передали Державному архітектурно-історичному заповіднику «Софійський музей» у червні 1949 року. Відповідно до акту прийому, в ящиках були фрески з постатями архангела Гавриїла та Діви Марії композиції «Благовіщення», постать Захарії, нижня частина постаті Самуїла, фреска із зображенням невідомого пророка (в акті вона помилково атрибутована як жіноча постать), фрагмент зображення хреста, а в чотирьох ящиках — зовсім розбиті фрески з невизначеними зображеннями [15, с. XXVIII]. Останні фрески при транспортуванні також істотно постраждали, особливо ушкодженою було зображення Діви Марії. Повернуті заповіднику «Софійський музей» фрески були взяті на облік постійного зберігання і в 1950–1951 роках пройшли реставрацію, в процесі якої одну з розбитих фресок вдалося скласти, нею виявився орнамент [9, с. XXXI]. Відреставровані фрески виставили в тому самому приміщенні другого поверху південної зовнішньої галереї Софійського собору (іл. 17), де з кінця 1936 року експонується «Євхаристія» (іл. 14).

У партії михайлівських пам'яток, яку після реституції до СРСР відправили до сховища під Ленінградом, експонатів було не менше 18 одиниць (точна кількість невідома). Протягом 1948 року всі михайлівські пам'ятки зі сховища передали Новгородському державному музею (нині Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник). У книзі надходжень цього музею отримані михайлівські експонати умовно анотовано «фреска», деякі позиції списку доповнено інвентарними номерами заповідника «Софійський музей», іноді номерами німецьких евакуаційних списків та номерами збірного пункту в Мюнхені [17, с. 642–644, 648, 649]. Окрім фресок у книгу надходжень записано предмет «плита мозаїчна», 1952 року його з Новгородського музею було передано до Державного Російського музею в Ленінград, це виявилася ділянка орнаменту (іл. 18), знята з південної стіни вітваря Михайлівського собору [9, с. XV; 11, с. 180]. На той час у Російському музеї вже перебували три михайлівські фрески, які були йому передані Третяковською галереєю за обміном в 1946 році. Це медальйон з поясным зображенням мученика, верхня частина постаті Самуїла та фрагмент орнаменту [9, с. XVI, XX, XXIV].

У 1953 році Новгородський музей з групи отриманих ним михайлівських фресок передав Державному Ермітажу

в Ленінграді 11 фрагментів [17, с. 650–652]. Серед них фрагмент медальйона із залишком поясного зображення святого [9, с. XXIII], 9 орнаментів і фрагмент неатрибутованого зображення [9, с. XXVI–XXXII]. Після цього в Новгородському заповіднику лишилося 5 одиниць зберігання михайлівських фресок [9, с. XXIV, XXV, XXVII, XXX], а отримані Державним Ермітажем 11 фресок перебували в його фондах наступні пів століття.

Необхідність повернення в Україну мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого монастиря в колах українських музейників обговорювали з 1960-х років, але тоді такі розмови могли бути лише приватними, можливість на державному рівні займатися цією проблемою з'явилася тільки в незалежній Україні. У лютому 1998 року міністр культури і мистецтв України Д. Остапенко та голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорук звернулися до уряду України з проханням порушити питання перед урядом Російської Федерації про повернення в Україну пам'яток, що походять із Михайлівського Золотоверхого собору. В результаті міждержавного обговорення проблеми того ж року було сформовано двосторонню українсько-російську комісію експертів із питань спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, яка перебуває на території Російської Федерації. За спільним протоколом цієї комісії, схваленим на першому її засіданні, яке відбулося 10 грудня 1998 року у Москві в Державній Третьяковській галереї, наступні засідання обох сторін мали відбуватися щопівроку. Однак після першого засідання було проведено всього два засідання в 1999 та в 2003 роках [17, с. 779, 815–817]. Групу експертів української сторони на всіх трьох засіданнях очолював український історик і громадський діяч Сергій Кот. Він був фактичним організатором двох останніх засідань і докладав максимальних зусиль для продовження роботи комісії, але у зв'язку з погіршенням політичних відносин між Україною та Російською Федерацією засідання 2003 року було останнім.

На першому засіданні у 1998 році українська сторона запропонувала працювати з усіма михайлівськими пам'ятками, які перебувають в музеях Російської Федерації, тобто з пам'ятками в Державній Третьяковській галереї в Москві (іл. 19), Російському музеї та Державному Ермітажі Державному в Санкт-Петербурзі, а також у Новгородському державному об'єднаному музеї-заповіднику в Новгороді (іл. 20). Але російська сторона таку пропозицію відхилила, тому українські експерти з раціональних міркувань запропонували розпочати роботу з тих пам'яток, які потрапили до музеїв Російської Федерації внаслідок переміщення періоду Другої світової війни. Проти такої пропозиції російська сторона попервах не заперечувала, але на другому засіданні комісії у 1999 році в Ермітажі і в Новгороді розглядали лише групу тих фресок, які потрапили до Ермітажу з Новгородського музею-заповідника (11 одиниць зберігання). Розгляд тих фресок, які лишилися в Новгородському музеї (5 одиниць зберігання)

Іл. 20. Голова групи українських експертів Сергій Кот у фондах Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника в Новгороді поряд з фрагментами михайлівських фресок. Світлина 1999 р.

та мозаїчного орнаменту, переданого Новгородським музеєм Російському музею, було відкладено.

На засіданні комісії 1999 року належність Михайлівському Золотоверхому собору всіх фресок, одержаних Ермітажем з Новгородського музею в 1953 році, українські експерти документально довели. Але щоб передати Україні всю групу фресок, які перебували в Ермітажі, знадобилося ще одне засідання комісії, яке відбулося в Ермітажі в 2003 році. Передачу групи цих фресок Міністерство культури Російської Федерації оформляло двома наказами, відповідно відправляло їх до України двома партіями: у 2001 році — чотири фрески, у 2004-му — сім фресок. Питання тих п'яти фресок, які лишилися в Новгородському музеї-заповіднику, на останньому засіданні не ставили.

Завершуючи статтю, згадаємо про ті пам'ятки, які залишилися в Державній Третьяковській галереї. Перераховувати їх ще раз не будемо, повторимо лиш цитату з листа директора Третьяковської галереї Олександра Замошкіна, який, відмовившись повернути законному власнику взяті на тимчасову виставку пам'ятки, пояснив це тим, що в разі їхнього повернення до Києва «буде порушене правильне уявлення про розвиток давньоруського мистецтва та його витоки» (іл. 16). Виявляється, витоки давньоруського мистецтва — не в Києві, а в Москві — за такою логікою, доходимо очевидного висновку: щоб уявлення про витоки давньоруського мистецтва було «правильним» раз і назавжди, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві слід було підірвати.

Нині ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря разом з його соборним храмом і всіма історичними монастирськими спорудами відбудовано в тих архітектурних формах XVIII століття, які вони мали на момент нищення. Це відповідає міжнародним нормам виконання відбудовчих робіт, за якими жоден відбудований об'єкт культури не може бути пам'яткою культури,

Іл. 21. Експозиція Музею історії Михайлівського Золотоверхого монастиря з фресками, повернутими з Державного Ермітажу, і шиферним рельєфом, виявленим під час розкопок Михайлівського монастиря в 1997 р. Сучасний стан.

він може бути лише символом пам'ятки. Але для нас відбудований Михайлівський Золотоверхий собор є символом надзвичайно важливим — він свідчить про нашу багатовікову історію і багатовікову культуру, що їх у нас настільки намагаються відібрати і присвоїти, він є також меморіалом усім подвижникам, які безстрашно боронили українську історію і культуру, нехтуючи власним життям. У відбудованій монастирській дзвіниці створено Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря, в якому виставлено вже цілком реальні

експонати, пов'язані з його історією, зокрема шиферний рельєф зі святим воїном, виявлений при розкопках монастиря в 1998 року — вже третій такий рельєф, знайдений на цій території. У цьому музеї експонується і група фрескових фрагментів, повернутих з Ермітажу (іл. 21), вони також справжні історичні об'єкти, які колись прикрашали справжні стіни справжнього собору (іл. 2). Але в певному сенсі ці фрески є символами також, бо вони лиш незначна частка тієї спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, яка сьогодні лишається в Російській Федерації. Ця частка ніколи не замінить відділу мистецтва Київської Русі, створеного 1937 року в Державному Українському музеї його першим директором Пимом Рудяковим. Сучасний Національний художній музей України відділу мистецтва Київської Русі не має, оскільки цей відділ було ліквідовано в Українському музеї через півроку після створення київським сатрапами московської влади, після чого фонди музею пограбували. У нинішніх критично скрутних умовах ніхто не скаже, коли народ України матиме змогу по-справжньому зайнятися поверненням відібраної у нього культурної спадщини. Але ми певні, що рано чи пізно такі часи настануть, і повернення відбудеться з правовою оцінкою усіх актів вандалізму та культурного мародерства, які стосовно народу України в ХХ столітті були особливо жорстокими і цинічними.

Література

1. Акт 10 вересня 1938 // Національний художній музей України. АФД. Оп. 1. Од. зб. 133. Спр. № 8/142. Арк. 94, 94зв.
2. Відкриття в м. Києві Українського державного музею // Молодняк. 1937. № 4. С. 140–141.
3. Директору Музейного городка від [1936 р.] // Національний художній музей України. ДАФ № 99. Оп. 1. Од. зб. 117. Арк. 5.
4. Договір на снятие фресок в бывшем Михайловском монастыре в Киеве / публ. док. В. Карпенко // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. XXV.
5. Документи Політбюро ЦК КП(б)У / публ. док. О. Рибалко // Пам'ятки України. 1991. № 2. С. 49, 50.
6. Знос Михайлівського монастиря // Більшовик. 1937. 19 серпня. С. 3.
7. Із листування наркома В. Затонського / публ. док. О. Рибалко // Пам'ятки України. 1989. № 1. С. 41–44.
8. Каленіченко Л. Державний Український музей // Соціалістичний Київ. 1937. № 5. С. 17–23.
9. Коренюк Ю., Кот С. Мозаїки та фрески Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Сучасний стан мистецької спадщини // Пам'ятки України. 2007. № 1. С. I–XXXVIII.
10. Коренюк Ю. З історії нереалізованого проекту 1934 «Урядовий центр замість Михайлівського Золотоверхого» // Музейний провулок. 2010. № 1. С. 16–29.
11. Коренюк Ю. Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору: Каталог. Київ: АДЕФ-Україна, 2013. 204 с.
12. Коренюк Ю. Маловідомі документи періоду демонтажних робіт у Михайлівському Золотоверхому соборі (Звіт Д. Кіпліка за результатами демонтажу фресок) // Славистична збірка. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2017. Вип. III. С. 114–167.
13. Кот С. Один рік з історії Державного Українського музею (1937–1938): від відкриття до розгрому // Матеріали ювілейної наукової конференції. Національний художній музей України. Київ: [б. в.] 1999. С. 28–31.
14. Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. 63–82.
15. Кот С., Коренюк Ю., Себта Т. Привласнення і реституція // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. XXVI–XXVIII.
16. Кот С., Коренюк Ю. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України. 2004. № 2. С. 2–19.
17. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
18. Макаренко Д. Є. Микола Омелянович Макаренко. Київ: Наукова думка, 1992. 168 с.
19. Мемуари Павла Юкіна. 40 лет моей работы // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. Вип. III. С. 345–371.
20. Переписка с мастерской мозаики по вопросу сосредоточения памятников мозаики в музее за 1937 г. // Національний художній музей України. ДАФ № 99. Оп. 1. Од. зб. 129. Арк. 1, 1 зв.

21. Переписка с Украинским управлением по делам искусств при СНК УССР и частными лицами об экспозиции за 1936 г. // Національний художній музей України. ДАФ №99. Оп. 1. Од. зб. 117.
22. Повстенко О. Мозаїки і фрески Михайлівського (Дмитрівського) монастиря у Києві // Українське мистецтво: Альманах II. Мюнхен: Українська Спілка Образотворчих Мистецтв, 1947. С. 2–13.
23. Список экспонатов, выделенных из музеев Киева для экспозиции в музее Украинского искусства в 1936 году //

- Національний художній музей України. ДАФ №99. Оп. 1. Од. 125. Арк. 1, 1зв.
24. Стенограмма заседания Комитета по исследованию Михайловского монастыря 14 сентября 1934 г. / публ. док. В. Карпенко // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. XVIII–XXIII.
25. Фролов В. Робочий щоденник зняття і консервації мозаїк Михайлівського монастиря в Києві // Пам'ятки України. 1990/1991. №4/1. С. 35–39; 1991. №2. С. 48–49.

References

- Akt 10 veresnia 1938 roku (1938). [Act of September 10, 1938]. *Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy*, AFD, Description 1, Storage unit 133, Case No. 8/142, Sheet 94, 94 reverse [in Ukrainian].
- Dyrektoru Muzeinoho horodka vid [1936] (1936). [To the Director of the Museum Town from 1936]. *Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy*, DAF №99, Description 1, Storage unit 117, Sheet 5 [in Ukrainian].
- Frolov, V. (1990/1991). Robochiy shchodennyk zniattia i konservatsii mozaik Mykhailivskoho monastiria v Kyievi [Work diary of the removal and conservation of mosaics of the Michael's Monastery in Kyiv]. *Pamiatky Ukrainy*, 1/4, 35–39; 2, 48–49 [in Ukrainian].
- Karpenko, V. (Ed.). (1999). Dogovor na sniatie fresok v bivshem Mykhailivskom monastire v Kyeve [Contract for the removal of frescoes in the former Michael's Monastery in Kyiv]. *Pamiatky Ukrainy*, 1, XXV [in Russian].
- Karpenko, V. (Ed.). (1999). Stenohramma zasedanyia Komyteta po yssledovaniyu Mykhailovskoho monastiria 14 sentiabria 1934 hoda [Transcript of the meeting of the Committee for the Study of the Mykhailo Monastery on September 14, 1934]. *Pamiatky Ukrainy*, 1, xviii–xxiii [in Russian].
- Kalenichenko, L. (1937). Derzhavnyi Ukrainyskyi muzei [State Ukrainian Museum]. *Socialistichnyi Kyiv*, 5, 17–23 [in Ukrainian].
- Korenyuk, Yu. (2010). Z istorii nerealizovanoho proektu 1934 "Uriadovyi tsentr zamist Mykhailivskoho Zolotoverkhoho" [From the history of the unrealized project of 1934 "Government center instead of Michael's Golden-Domed Cathedral"]. *Muzeinyi provulok*, 1, 16–29 [in Ukrainian].
- Korenyuk, Yu. (2013). *Mozaiky Mykhailivskoho Zolotoverkhoho soboru. Katalog* [Mosaics of Michael's Golden-Domed Cathedral. Catalog]. Kyiv: ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
- Korenyuk, Yu. (2017). Malovidomi dokumenty periodu demontazhnykh robot u Mykhailivskomu Zolotoverkhomu sobori (Zvit D. Kiplika za rezultatamy demontazhu fresok) [Little-known documents from the period of dismantling works in Michael's Golden-Domed Cathedral (Report by D. Kiplik on the results of the dismantling of frescoes)]. In *Slavistychna zbirka, III* (pp. 114–167). Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhoeohrafi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Korenyuk, Yu., & Kot, S. (2007). *Mozaiky ta fresky Mykhailivskoho Zolotoverkhoho soboru v Kyievi. Suchasnyi stan mystetskoi spadshchyny* [Mosaics and frescoes of St. Michael's Golden-Domed Cathedral in Kyiv. The current state of the artistic heritage]. *Pamiatky Ukrainy*, 1, i–xxxviii [in Ukrainian].
- Kot, S. (1999). Odyn rik z istorii Derzhavnoho Ukrainskoho muzeiu (1937–1938): vid vidkryttia do rozghromu [One year in the history of the State Ukrainian Museum (1937–1938): From opening to destruction]. In *Materialy yuvileinoi naukovoï konferentsii. Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy* (pp. 28–31). Kyiv: [n.p.] [in Ukrainian].
- Kot, S. (2020). *Povernennia i restytutsiia kulturnykh tsinnosti u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XX–XXI st.)* [Return and restitution of cultural values in the political and cultural life of Ukraine (20th–21st centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kot, S., & Korenyuk, Yu. (2004). *Spadshchyna Mykhailivskoho soboru v Tretiakovskii halerei: versii i dokumenty* [The legacy of Michael's Cathedral in the Tretyakov Gallery: Versions and documents]. *Pamiatky Ukrainy*, 2, 2–19 [in Ukrainian].
- Kot, S., & Korenyuk, Yu. (1999). *Mykhailivski pamiatky v rosiyskykh muzeiakh* [Michael's monuments in Russian museums]. *Pamiatky Ukrainy*, 1, 63–82. [in Ukrainian].
- Kot, S., Korenyuk, Yu., & Sebta, T. (1999). *Pryvlasnennia i restytutsiia* [Appropriation and restitution]. *Pamiatky Ukrainy*, 1, xxvi–xxviii

- [in Ukrainian].
- Makarenko, D. (1992). *Mykola Omelianovych Makarenko* [Mykola Omelyanovych Makarenko]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Memuari Pavla Yukyna. 40 let moei raboti (2013). [Memoirs of Pavel Yukin. 40 years of my work]. In *Sofia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina* (Vol. 3, pp. 345–371). Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhoeohrafi i ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Perepyska s masterskoi mozaiky po voprosu sosredotocheniya pamiatnykov mozaiky v muzee za 1937 h. (1937). [Correspondence with the mosaic workshop on the issue of the collection of mosaic monuments in the museum for 1937]. *Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy*, DAF No. 99, Description 1, Storage unit 129, Sheet 1, 1 reverse [in Russian].
- Perepyska s Ukraynskym upravleniem po delam yskusstv pry SNK USSR y chastnyimi lytsamy ob ekspozytsyy za 1936 hod. [Correspondence with the Ukrainian Department of Arts at the SNK of the Ukrainian SSR and private individuals about the 1936 exhibition]. (1936). *Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy*, DAF No. 99, Description 1, Storage unit 117 [in Russian].
- Povstenko, O. (1947). *Mozaiky i fresky Mykhailivskoho* (Dmytrivskoho) monastyria u Kyievi [Mosaics and frescoes of Michael's (Dmitry's) Monastery in Kyiv]. In *Ukrainske mystetstvo: Almanakh, II*, 2–13. Miunkhen: Ukrainska Spilka Obrazotvorchykh Mysttsiv [in Ukrainian].
- Ribalko, O. (Ed.). (1989). Iz lystuvannia narkoma V. Zatonskoho [From the correspondence of People's Commissar V. Zatonsky]. *Pamiatky Ukrainy*, 1, 41–44 [in Russian].
- Ribalko, O. (Ed.). (1999). Dokumenty Politbiuro TsK KP(b) U [Documents of the Politburo of the Central Committee of the KP(b)U]. *Pamiatky Ukrainy*, 2, 49–50 [in Russian].
- Spysok ekspонатov, vydelennykh yz muzeev Kyeva dlia ekspozytsyy v muzee Ukraynskoho yskusstva v 1936 hodu (1936). [List of exhibits selected from the museums of Kyiv for exposition in the Museum of Ukrainian Art in 1936]. *Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy*, DAF No. 99, Description 1, Storage unit 125, Sheet 1, 1 reverse [in Russian].
- Vidkryttia v m. Kyievi Ukrayinskoho derzhavnoho muzeiu (1937). [Opening of the Ukrainian State Museum in Kyiv]. *Molodniak*, 4, 140–141 [in Ukrainian].
- Znos Mykhailovskogo monastiria (1937, August 19). [Demolition of Michael's Monastery]. *Bilshovik*, 3 [in Ukrainian].

Yuriy Korenyuk Yu., Shalynskyi I.

Artistic Heritage of St. Michael's Golden-Domed Cathedral and the Present

Abstract. In February 1934, the Politburo of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine adopted a resolution on the construction of government buildings in Kyiv, due to the transfer of the capital of the Ukrainian Soviet Socialist Republic from Kharkiv to Kyiv. To clear space for the construction, it was decided to demolish St. Michael's Golden-Domed Monastery and its cathedral (1108–1113). Before the demolition of the cathedral, its mosaics and frescoes were removed from the walls. The State Tretyakov Gallery in Moscow immediately expressed interest in acquiring part of these artifacts but was refused by the Kyiv authorities. In 1937, an exhibition of the State Ukrainian Museum was opened in Kyiv, which included a section on the art of Kyivan Rus and featured the mosaics and frescoes from St. Michael's. That same year, the first director of the Ukrainian Museum was repressed, and in the following year, part of the St. Michael's artifacts were sent from the Ukrainian Museum to Moscow for a temporary exhibition. However, after the exhibition closed, all of them were transferred to the Tretyakov Gallery. During World War II, nearly all the frescoes and small mosaic fragments from St. Michael's that remained in Kyiv were taken to Germany. After the war, only part of the looted frescoes were returned to Kyiv, while others were distributed among museums in Novgorod and Leningrad. In the late 1990s, at Ukraine's initiative, a bilateral commission of Ukrainian and Russian experts was established to facilitate the restitution of the artistic heritage of St. Michael's Golden-Domed Cathedral held in museums in the Russian Federation. Between 2001 and 2004, the commission succeeded in returning a group of frescoes from the State Hermitage Museum in St. Petersburg to Ukraine. After that, the commission ceased its activities.

Keywords: St. Michael's Golden-Domed Cathedral, mosaic, fresco, slate relief, State Ukrainian Museum, National Preserve "Sophia of Kyiv", State Tretyakov Gallery, restitution.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2025